

VOJNOIZDAVAČKI
I NOVINSKI CENTAR

br. 1 ^ 1 2 1 1 ^ 5 5
^ k i X - 0 5 5

Za izdavača

dr *Nikola Popović*, pukovnik, načelnik Centra

»

Biblioteka

RATNA PROŠLOST NARODA
I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE
Knjiga ČETIRISTO ŠESTA

Glavni i odgovorni urednik

Radmir Đondović, pukovnik

Urednik

Miroslav Perišić

Recenzenti

prof, dr *Mirko Mirković*

prof, dr *Momčilo Zečević*

SRBIJA

U DRUGOM
SVETSKOM RATU
1939-1945

BRANKO PETRANOVIĆ

BEOGRAD
1 9 9 2

Predgovor

Tema o Srbiji 1939-1945. jedna je od najsloženijih iz najnovije istorije. Koliko do juče laicima je moglo izgledati da je o njoj sve rečeno, zahvaljujući poplavi političkih ocena, prigodničarskim i publicističkim spisima, neumerenom slavljeništvu i zahuktaloj propagandi koja je nastojala da ovekoveči pobednike. U neuporedivo manjoj naučnoj historiografskoj produkciji bili smo, takođe, daleko od stvarnog pokretanja i razumevanja nekih ključnih i kontroverznih problema. Na drugoj strani, ova se tema danas otvara u jednom vremenu kada je sve uzburkano, kada svuda oko nas vri, kada se pokreću mnoga nova pitanja oko 1941, pa i oko 1918. godine, smisla Jugoslavije i „partizanskog jugoslovenstva“.

Vraćamo se, dakle, razmatranju ustaničke godine i rata u celini u času kada sve ranije vrednosti dolaze pod udar preispitivanja: događaji, ličnosti, pokreti, ideologije, nacionalne koncepcije, smisao savezništva i kolaboracije. Kriza i slom tzv. realnog socijalizma pred našim očima napravile su pravu pustoš u ranijim shvatanjima. Podsećamo na reči Mihaila S. Gorbačova, izgovorene marta 1988. u Beogradu, da će sve ono što se zbiva u SSSR-u imati značaj i za druge zemlje. Raspao se i sistem međunarodnih odnosa poznat kao krimski, osobito značajan za jugoslovenski međunarodni položaj. Naša, jugoslovenska kriza upućuje na uočavanje nekih osobenosti u odnosu na ostale zemlje tzv. realnog socijalizma, određenih drukčijim razvitkom Jugoslavije u drugom svetskom ratu, sukobom 1948. i činjenicom da ona nije bila deo lagerske zajednice socijalističkih država. Možemo li, međutim, zaboraviti i činjenicu da je Jugoslavija rano osetila krizu koju, pored svih spoljnih oznaka mirnog života, nije mogla da premosti od početka 60-ih godina? Zar Josip Broz Tito nije na Brionskom plenumu juna 1966, kada se obračunao sa Aleksandrom Rankovićem, rekao da je ilaša kriza duga skoro jednu deceniju? Nisu li se otada zemljom prelili talasi nacionalizma, kulminirajući u Cestnoj aferi, MASPOK-u i albanskim pobunama 1968. i 1981. godine? Na raznim krivinama našeg razvitka otpadale su na hiljade komunista, bilo označenih za Ibeovce, đilasovce, ranko vičevce, nacionaliste, liberale itd. Utopija samoupravne ideologije i prakse, sa svojim najstupidnijim postulatima - dogovornom ekonomijom i kooperativnim federalizmom - doživela je u naše vreme potpun slom.

Istoričar Mihail N. Pokrovski je isticao da je istina saglediva tek kada se zaobiđe planinski zavijutak i iza njega puknu vidici, što

prevedeno na istoriografski jezik znači da su objektivno završeni procesi i nastupile posledice.

Nauka može počivati samo na pluralizmu mišljenja, na shvatanju o antilinearnosti istorijskog procesa, jednom rečju na kritičkom mišljenju. Jednopartijski sistem je uveliko ometao razvoj društvenih nauka, a posebno istoriografije. Naučna istoriografija odbacuje zabravljenost izvora i tabuisanost tema, neprikosnovenost ličnosti - tvoraca istorije. Kod nas je glorifikacija ličnosti, međutim, bila dovedena do mitomanskih razmera. Mogla je postojati samo monumentalna istorija. Kao da je svet počinjao od nas, od 1941. godine. Kraljevina je otpisivana kao društvo bez ikakvih vrednosti, bar u političkoj literaturi. Sećamo se jednog dragog kolege s Univerziteta u Novom Sadu, koji se rezignirano pitao: „Dokle će Kraljevina biti posmatrana isključivo kao država u kojoj su džandari jeli ljude“?

Sa istorijskog stanovišta gledano, danas se otvaraju neki procesi koji su decenijama samo bili prigušeni, nikako i nestali, i koji u novoj istorijskoj situaciji izbijaju svom snagom. Stoga neki istoričari govore, zbunjeni sličnošću (analogijom) ranijih i sadašnjih pojava, o asocijativnoj istoriji. Tradicija, donekle isticana u ratu, naglo je nestala, čak je olako krštavana kao recidiv nacionalizma. Epizoda partizansko-nemačkih pregovora u proleće 1943. bila je dugo van istoriografskog tretmana, dok o njoj nije progovorio Tito 1978. godine, iako je o tome znao ceo svet od završetka rata i pisalo se u zapadnoj i literaturi na srpsko-hrvatskom jeziku. Stane Dolane je pre 15 godina osporavao sam pojam politike kompromisa u ratu 1943-1945. godine.

Danas nas iz izloga izazivaju knjige emigranata u kojima se rat i revolucija u Jugoslaviji dijametralno drukčije osvetljavaju, a istorijska feljtonistika višedecenijsko ćutanje nadoknađuje mnogim novim činjenicama, ali i senzacionalnim kazivanjima koja ne počivaju na činjeničkoj podlozi. Mnogi strani pisci, uglavnom publicisti (Nora Belof, Majki Lis, Dejvid Martin i drugi), vrše reviziju istorije Srbije i Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Danas se uveliko piše i o represijama pobednika. Od ranije smo razlikovali tri osnovna oblika ovih represija 1941-1945: zbog kolaboracije, Informbiroa i kolektivizacije. Krajnje je vreme da se, tim povodom, otvore arhivi i nadležni državni organi objave dokumentaciju u vidu „belih knjiga“, koje bi to pitanje, o kojem se govori i piše manje-više na senzacionalistički način, skinule s dnevnog reda: kada je do tog došlo, zašto, na koji način, s kakvim motivacijama, po čijem naređenju? U tome vidimo put smirivanja strasti i prevazilaženja omraza. Istoričari s takvom vrstom dokumentacije nisu raspolagali, niti danas raspoložu, ako izuzmemo neke fragmente o prinudnoj kolektivizaciji i Informbirou.

Sudbina savremene istorije je - kako bi rekao američki istoričar Artur Šlezindžer, pisac „Ruzveltovog Nju Dila“ i „Kenedijevih hiljadu dana“ - da u savremenosti ima onoliko svedoka „za“ koliko i „protiv“. Ko može sprečiti žrtve režima u poslednjih pola veka da iznose svoje

viđenje istorije? Mislimo, niko. Pre nekoliko godina pisali smo da nema apoteke u kojoj bi se mogli nabaviti sedativi za smirivanje i zaborav prošlosti, isto kao što nema tribunalala koji bi osudama mogao sprečiti duh radoznalosti za saznanjem prošlosti. Nemački istoričar Ernst Nolte opsednut je istorijom fašizma ne bi li, između ostalog, sam sebi objasnio neke pojave. U sličnom je položaju i svaki drugi istoričar savremene epohe, naročito ako duže pamti.

Pluralizam gledišta nije smetnja već pretpostavka za stvaralački razvoj svake nauke, pa i istorijske, pod uslovom da se u traganju za istinom korektno primeni metodologija. Teško je, ponekad nemoguće, doći do jedinstvenih i ujednačenih mišljenja, ali u humanističkoj nauci tome ne treba ni težiti. Iskustvo historiografije o Jugoslaviji u drugom svetskom ratu kao da nam pre govori o negaciji nauke preovlađivanjem jednoobraznih tumačenja nego o njenom usponu u koncepcijskom smislu. Povodom proslave 200-godišnjice francuske revolucije pojavilo se 50-ak studija i monografija. U nekima od njih osuđen je teror revolucije, sav njen furor, ona predstavljena kao simbol giljotine, a u drugima slavljena kao pokretač novih procesa i inspirator novih ideja, kao pojava kojoj dugujemo Deklaraciju o pravima građana i Građanski zakonik; neki su francuskoj revoluciji pretpostavljali englesku, smatrajući da je ona svojom industrijskom revolucijom prokrčila puteve napretka, ekonomije, tehnološkog progressa, novih društveno-ekonomskih odnosa; uradila u materijalnoj sferi ono što je postigla francuska u političkoj i pravnoj. Pamtim reči jednog našeg uglednog istoričara da se istina o revoluciji može saznati tek posle njenog poraza. A / /

U nauci se zna da istorijska činjenica ne mora odgovarati istoriografskoj činjenici. Sreli smo mnogo dobronamernih ljudi koji se ljute na istoričare što ranije nisu izneli neke istine. Ne pitaju se, međutim, da li su istoričari za njih znali, da li su bili u posedu izvora, da li su ih mogli izneti? Jednom smo primili pismo jedne građanke koja kaže da se „sve zna“, da je sve jasno, što je tipično laičko stanovište, krajnje simplicitičko, jer se stručno zaista mnogo toga ne zna.

Drugi će pokušati da mnoge od nas, dugo u struci, upozore na ranija tumačenja, različita u odnosu na sadašnja. Istorija nije, poput egzaktnih nauka, vezana striktnom strogošću istraživačkih postupaka, iako ovih nije lišena. Postoji i saznajni proces, pojava novih izvora, otkrivanje začetaka, ranije nezapaženih ili skrivenih pojava, razgrađivanje stare epohe i nastajanje nove; vremenom dolazi i do boljeg razumevanja odnosa nove istorijske osnove i ranijih procesa i starih ideja, prividno prevaziđenih ideologija (nacionalnih i drugih). No, uprkos svemu tome, sve što je korektno činjenički urađeno do sada nastavlja da živi kao trajni fond saznanja.

Jednopartijska vlast je u nas trajala 45 godina, više nego dugo, bez presedana za demokratske zemlje, vlast bez ikakve stvarne kontrole: parlamentarne, finansijske, sudske itd. Stoga tek sada otkrivamo neke začetke budućih kriza (pitanje strategije ćutanja u slučaju genocida,

separatizam albanskih komunista koji su 1941. stigli iz Albanije, različita merila prilikom oblikovanja federalnih jedinica, pozadinu finansijskih transakcija, tajnih nagodbi vrha, potmule frakcijske borbe u odavno nejedinstvenom rukovodstvu itd.). Jedan naš ugledni sociolog, blizak istoriji, obratio se nedavno, u Domu omladine u Beogradu, pitanjem istoričarima: zašto oni ranije nisu kritikovali Titov kult, njegovu autoritarnu vlast, politički cezarizam? Pored toga što znamo da je politički vrh bio neprikosnoven, nedodirljiv, gotovo sakralan, a na drugoj strani snabdeven svim mogućim represivnim mehanizmima, možemo li smetnuti s uma da istorija, kao nauka pojedinačnih činjenica, ne može da u svakom takvom pokušaju ne prodre u konkretan životopis i tajne oblike vršenja vlasti. Sociolog je mogao da govori o harizmi, naravno sa svim opasnostima prilikom iznošenja njene opšte oznake, ali istoričar bi sebi ispisivao smrtnu presudu ukoliko bi konkretno sudio 0 ranijem i sadašnjem životu vođe (pod pretpostavkom da je taj život 1 poznao u svim pojedinostima), njegovim promašajima, apsolutističko-diktatorskom stilu vođenja politike. Kafkin Jozef K. kaže da nije sve u tome što će nas zatvoriti, nego u onome što dolazi sa osudom, što je prati. Kako drukčije objasniti da su vitrine naših knjižara već decenijama bile pune najraznovrsnije literature koja je imala kritičan odnos prema marksizmu, komunizmu, socijalizmu, kolektivizmu, revoluciji, itd., ali da su se knjige iz oblasti savremene istorije iz pera stranaca mogle tek na prste prebrojati, i to od pre nekoliko godina, najpre od pisaca koji su prihvatili vladajuća politička shvatanja o istoriji prošlog rata i samoupravljanju.

Znači li to da istoričari imaju pravo na oprostajnicu? Nije reč o tome. Postoje radovi i neka ih stručna kritika i javnost, starije i novije generacije istoričara, savremene i buduće, ocenjuju. Kome iz struke nije poznato da su mnogi radovi u pomenutom vremenu napisani lege artis, kako o Kraljevini Jugoslaviji, tako i o vremenu rata i revolucije, pa delom i o posleratnom periodu. To je pošlo za rukom svakom onom posleniku muze Klio koji je izveo preciznu rekonstrukciju, svesno operisao činjenicama, što sadrži implicitnu kritiku; uočavao i otvarao neke nove probleme, postupno osvajao prostor stvaralačkog ispoljavanja. Možemo pomenuti na desetine takvih radova: o stranačkom životu i parlamentarizmu u Kraljevini SHS, preuređenju Jugoslavije 1939, 27. martu, levim zastranjivanjima kako se nekad govorilo, jer se danas ovaj pojam odbacuje kao eufemizam, konferenciji u Bujanu, anatomiji partijskog bića posleratnog sistema, oblikovanju Srbije kao složene federalne jedinice, izbeglicama u prošlom ratu, represivnim merama Nemaca u Srbiji 1941, tzv. Užičkoj republici, ratnim zločinima itd.

Apologetska, himnična i jednostrano afirmativna literatura je za nama. Stišava se pomalo i talas gladi za senzacionalističkom literaturom o Srbiji u Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, smanjuje interes za istoriju „kroz ključaonicu“. Objektivni proces saznanja proverava ili će tek proveravati razne teorije konspiracije i zavera, raznih mistifikacija,

izvesnih ili izmišljenih. Traje još, međutim, interegnum u kome je nadvladavala ili još nadvlađuje neproverena i metodološki nekorektna, samim tim kvaziliteratura, okrenuta ranijim vulgarnim i jednostranim projekcijama ili savremenim nacionalističkim skretanjima po svaku cenu. Smemo li zaboraviti da se preko ranije i sadašnje literature i te kako ostvarivala i ostvaruje politička instrumentalizacija nesvojtvena naučnom stvaralaštvu? Smatramo da istoričar mora raditi u skladu sa dihotomnim bićem istorijske nauke, to jest da se događaji pre pola veka ili više moraju posmatrati sine ira et studio, saglasno onovremenom odnosu snaga i hijerarhiji vrednosti (političkih, ideoloških, moralnih itd.), bez modernizacije, ali, na drugoj strani, da istoričari pripadaju svome vremenu, svojoj epohi, da su čeda svoga doba, što ih obavezuje da sagledavaju i neke pojave koje su svojevremeno bile nevidljive, neupadljive ili sasvim marginalizovane, a u suštini od velikog značaja za tekući i budući istorijski proces. Na tom pitanju izbijaju i izbijaće sukobi sa ljudima koji ne poznaju rad istoričara, prigovarajući im da su zanemarili neke pojave na račun drugih, da se povode za menama i potrebama svoga vremena i vladajuće politike, da insistiraju na nekim pitanjima koja ranije nisu spominjali (kao da su im ona i morala biti u vidnom polju), ne razumevajući da su distanca i rasplet procesa usloveli dato posmatranje, a ne političko-kalkulantski odnos istoričara. Naravno da izneto razgraničenje ne mora u praksi uvek isključivati i vanintelektualne i vannaučne razloge u tumačenju.

Saznajni otpor će nastajati i kod one kategorije ljudi koje obično podvodimo pod dogmatski tip, koji apriorno odbacuje raznovrsniju i protivurečnu scenu na kojoj je tekao sukob osnovnih društvenih i političkih snaga. Jesmo li u pravu da previđamo da je decenijski teklo indoktriniranje ljudi, putem simplifikacija, koji pod dugim uticajima samo jednog viđenja (koje može biti određeno i vrlo prozaičnim razlozima) nisu danas sposobni da raspravljaju u duhu slobodnog ukrštanja mišljenja, s tezom i antitezom, modelom i kontramodelom, argumentom „za“ i argumentom koji mu protivureči, bez ugrožavanja svoje individualnosti. Mi vidimo samo u takvom postupku način probijanja istine.

Obeležavam 50 godina od ustanka naroda Jugoslavije u vremenu koje odlikuje postojanje dve prilično oprečne literature o događajima koji su 1941. delili Srbiju. Za nas to nije neobična pojava, najmanje tragična, već izraz proteklog vremena, izmenjene istorijske situacije, dosegnutosti slobode rasprave, razvoja historiografije. Čak i kada se te literature drastično ne slažu, najmanje postoji razlog za uzbuđivanje. Sta više, znak su da se i u historiografiji „nešto kreće“. Sukobi gledišta - pod uslovom da se politički ne funkcionalizuju - mogu samo dovoditi do rasplitanja problema u historiografiji, kroz mirnu, razložnu raspravu, bez povećanja temperature. Naučna rasprava treba da razdvoji seme od kukolja, odstrani plevu, otkrije suštinu istorijskog zbivanja.

Jednostrana i osiromašena politička i naučna svest o minuloj epohi samo je za kratko mogla odložiti razmišljanje o našoj nedavnoj prošlosti u racionalno-kritičkim kategorijama. Sve što je ideološki žrvanj mrvio i istiskivao, deformisao i sumnjičio skoro 50 godina počelo je da se propušta kroz filter kritičke valorizacije. Nije reč o nasilnoj ili isforsiranoj reviziji istorije već normalnom preispitivanju, kao rezultat završenih istorijskih procesa jedne epohe.

Istorijske sastavnice iz stare ili nove istorijske osnove mogu se nalaziti i nalaze se u našem vremenu, pa i u budućnosti. Izgledaju nam nerazumni oni koji ovu pojavu podvode pod robovanje historicizmu, odvlačenje pažnje od sutrašnjih raspleta, svađalački kompleks, štetno kopanje po utrobi bivšeg društva, nepotrebno zadržavanje u suteranima istorije, jednako kao i oni što do tačke apsolutizacije precenjaju razumevanje svoga doba isključivo posredstvom istorije. Neprihvatljivo nam je i nihilističko stanovište po kome su istorijska iskustva generacija različita i neponovljiva, jer svaka generacija želi da istutnji energiju koju nosi na svoj način, pa i shvatanje da je reč o „beskraju neponovljivih pojedinosti" koje kao „individualizovane" nemaju nikakvu vrednost za upoznavanje života. Svakako da u tome ima reakcije i na politiku koja je instrumentalizovala istoriju, nesposobna ili nespremna na stvaralačko poimanje prošlosti, budući zasenjena dnevnom angažovanošću umesto apsorbovanjem „sume znanja".

Za nas izgradnja racionalizovane istorijske svesti nije manji zadatak od osiguranja vlastitog etničkog bića od strahovitih pretnji koje su se nad njime nadnale, demokratizacije društvenog i političkog života, modernizacije privrede i otvaranja prema svetu, obustavljanjem savremenog bezumnog rata nametnutog srpskom narodu, jer ona doprinosi - pa i uslovljava - brže i doslednije izlaženje iz jednog prevaziđenog doba u novo. Shvatanje o značaju racionalne istorijske svesti jedna je od bitnih pretpostavki za taj novi iskorak. Ništa površnije od potcenjivanja ove komponente, njenog tretmana kao periferne pojave, vida zaplitanja savremenosti kontradikcijama prošlosti.

Svest sadašnjice ne može biti imuna od sastojaka svesti iz prošlosti, pogotovu ako je ona bila burna kakva je bila u našem prostoru 1939-1945. godine. Održavala se i prenosila putem raznih „graditelja" ove svesti, čineći da razlikujemo naučnu i laičku svest, razne oblike i manifestacije paralelne istorijske svesti (porodične, plemenske, školske, crkvene, stranačke, itd.). Bez namere da aktuelizujemo ili funkcionalizujemo istoriju, uvereni smo da ona i danas utiče na naša opredeljenja, pa da je i neophodna u predviđanju budućnosti kao inspirativno vrelo, opomena zaostalosti, lakomislenosti zabluda i ideoloških zasljepljenosti, vid identifikacije opštih tendencija kretanja. Istorijska svest je tim neophodnija i značajnija u životu, jer se široko rasprostire, gotovo na celo društvo, stvarajući i oblikujući praktično društvenu svest.

Svest o daljoj i nedavnoj prošlosti može se prenositi na naučni način, uvažavanjem raznovrsnih sadržaja i svih protivurečnih činjenica od kojih je ona satkana, činjenica koje ne moraju uvek biti i autentične, što zavisi od stepena razvitka istorijske nauke, tradicija i pogleda naroda u celini. Koliko li je samo poslednjih decenija istorijska svest bila opterećena mitomanijom?

Ne želimo da izgubimo iz vida koliko i sadašnjost može uticati na formiranje svesti u službi ciljeva vladajućih snaga. Tek nedozvoljivo je da istorijska svest danas bude falsifikovana, potisnuta ili izopačena ideološkim sadržajem. Isto tako, nikako ne bi valjalo da se ponovi da se novo kalendarsko vreme utvrđuje od ulaženja novog vladajućeg subjekta u istoriju, gašenjem prethodnih istorijskih pojava, raskošnih i raznolikih, sabijanjem ukupnih procesa u oklop ideologizovanih viđenja.

Istorijska svest može se manifestovati u racionalnom prilazu i razumevanju spletenih procesa i pojava i procesa, ali i izazivanjem nerazboritih strasti koje vuku poreklo iz nekih drukčijih istorijskih situacija, različitog društvenog tla i međunarodnog konteksta. Ima li išta gore od suženih optika istorije, kojih izgleda da ne nedostaje i u našem vremenu? Recimo, jedne, opšte rasprostranjene koja nije uspjela da u socijalističkom reformizmu poslednjih 40 godina uvidi ograničenosti koje su omogućavale, čak i olakšavale, održavanje autoritarne vladavine. Ili, shvatanja da je naša kriza rođena u savremenom razdoblju ignorisanjem da je raspadanje Jugoslavije staro preko 30 godina, čija su spoljna obeležja izražena u nacionalističkim plimama, nacionalnim ekonomijama, shvatanju o Jugoslaviji kao tranzitnoj stanici, pretvaranju internacionalista u nacionaliste, rastakanju Jugoslavije ekstremnom decentralizacijom koja je vodila uobličavanju republičkih država i omogućavala nacionalne homogenizacije višenacionalnog društva, degradiranja jednih naroda na račun uzdizanja drugih, čak i onih kvalifikovanih kao nacionalne manjine (narodnosti). Posebnu opasnost predstavlja osvajanje fatalizma kojemu na ruku ide zlosretni tekući jugoslovenski rat koga se užasavaju i oni koji ga vode, narodi oko nas, evropska i svetska javnost. Kao da su se otkinule neke mračne snage koje žele da se uzajamno unište, poseju mržnju za večita vremena, ostave za sobom ruševine i trajno traumatiziraju svesti. Kao nesumnjivu žrtvu vidimo srpski narod, još ugroženiji nego što je bio u prošlom ratu. Sa svim uvažavanjima realnosti izražene u godinama i decenijama totalitarizma i ćutanja o srpskom egzistencijalnom pitanju, smemo li se danas prepustiti fatalizmu da je trajni etnički sukob naša sudbina narednog veka? Zar ne moramo najzad shvatiti da civilizacijski hod ne možemo uvek počinjati iz početka? Ako prihvatimo model mišljenja o neizbežnosti etničkih sukobljavanja onda ćemo iznova počinjati i nanovo se stropoštavati u provaliju davnoprevaziđenih vremena. Naravno, ako preživimo! Nacionalni, socijalno-kulturni i modernizacijski emancipativni proces nisu jedan drugome suprotstavljeni, sa svim uvažavanjem patologije[^] (nacionalističke i druge) oko nas, ako se o razrešavanju

nacionalnog čvora i rasplitanju nesumnjivih protivurečnosti bude razmišljalo na trezven način. Samo na osnovi jedne moderne socijalno-ekonomski integrativne osnove može izrasti osećanje zajedništva mešovitog prostora koje neće ugrožavati nijednu nacionalnu individualnost, amalgamisanjem nacionalnih prava sa građanskim. Otuda nam i te kako ispada važno razumevanje razmeđa epoha u čijem interregnumu živimo, sa sposobnošću da civilizacijski prođemo između scila i haribda današnjice. Nacionalističko-klerikalna agresija na srpski narod u Hrvatskoj ne vuče samo korene iz prošlosti već i iz savremene nemoći demokratskih snaga da se suprotstave vladajućem totalitarizmu. Pretnja svake nacionalne homogenizacije izaziva opasnost da se na tuđi totalitarizam odgovori uspostavljanjem vlastitog, što bi bilo najtragičnije u razrešavanju jugoslovenske krize.

Koliko li je njih živelo u zabludi da su moguće promene jugoslovenskog (uopšte, svetskog) socijalizma evolutivnim putem? Kratkotrajni razvoj energično je demantovao ovu i srodne zablude, kao rezultat krivih osnova na kojima je ova društvena osnova počivala, sa nespojivošću nekih ključnih odredbi tzv. socijalizma sa demokratijom i racionalnom ekonomskom organizacijom, pa i socijalnom pravdom i moralnim sistemom vrednosti. Mnogi i danas grade fatalističku sliku naše sudbine na etničkom konfliktu do tačke obostranog krvoliptanja. Zašto zaboravljati da postoji treći, demokratski put koji može zaštititi ugroženi nacionalni organizam srpskog naroda kroz istovremeni proces demokratske transformacije društva. Nema prve i druge faze; postoji samo jedinstveni proces nacionalnog i političko-socijalnog oslobođenja, kao sinhronizovan i sintetički sliveni proces. Emancipativni proces je kompleksan i simultan, ne trpi faze i prioritete, odlaganja - prvo nacionalna integracija a onda demokratski preobražaj, jer mora biti izražen u jedinstvenoj formuli, gde se demokratija ne zahteva u ime dekora već zbog izmena „iznutra“, kao najuspešnije nacionalne integracije. A kada kažemo „demokratija“ mislimo na proces odlučivanja, uticaj u donošenju odluka, a ne manifestativnu stranu stotina stranaka i kakofonije mišljenja.

Rad o Srbiji u drugom svetskom ratu zasnovali smo na delu novih istraživanja u arhivima, pre svega Arhivu Jugoslavije, u kome se nalazi i deo strane dokumentacije fotokopirane u Britanskom državnom arhivu (Public Record Office), bivšem arhivu CK SKJ (sada u Arhivu Jugoslavije), Arhivu SSIP-a, Vojnoistorijskom arhivu, Arhivu Josipa Broza, Arhivu Srbije, Dokumentaciji CK SK Srbije i drugima. Pregledana je brojna štampa koja je izlazila za vreme rata i okupacije u Srbiji (kolaboracionistička, četnička i ona narodnooslobodilačkog pokreta). Kritički je pretresena obimna objavljena građa (narodnooslobodilačkog pokreta, četnička, nemačka, italijanska i mađarska). Radeći više godina

na jugoslovensko-sovjetskim odnosima u drugom svetskom ratu, koristili smo i deo sovjetske dokumentacije koja se odnosi na Srbiju uoči aprilskog rata, u toku rata, a naročito u završnoj fazi rata (1944-1945. godina). Tema se nikako nije mogla savladati bez konsultovanja i korišćenja ogromne literature koja je nastala poslednjih 45 godina, uključujući i do juče zaobilazenu literaturu na srpsko-hrvatskom jeziku koja je izlazila u inostranstvu (tzv. emigrantsku literaturu). Reč je o literaturi različitog kvaliteta i karaktera: memoarskoj istoriografiji (sećanjima, memoarima, dnevnicima, zapisima iz vremena rata ili naknadnim evokacijama), hronikama pojedinih događaja, mesta i regija, pregledima pojedinih oblasti u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji (zapadne, istočne, južne i centralne Srbije, Sandžaka itd.). Preovlađuje publicistička istoriografija koja, inače, dolazi pre istoriografije ili egzistira uporedo sa prvim istoriografskim pokušajima. Naučnoj istoriografiji pripada više dela (monografija, studija i rasprava) koja su neizostavna kao osnova bilo kojeg kompleksnijeg rada. Kako bismo zaboravili nekoliko pokušaja sintetičkih pregleda o Srbiji, Vojvodini, Kosovu i Metohiji i Sandžaku? Vojni istoričari dali su ozbiljne priloge 0 vojnim operacijama na tlu Srbije, Vojvodine, Kosova i Metohije, Sandžaka, borbama NOV sa četnicima, okupatorima (nemačkim, bugarskim, mađarskim i italijanskim), ilegalnom otporu u gradovima, sadejstvu NOVJ i Crvene armije, završnim operacijama za oslobođenje Srbije i učešća srpskih brigada i divizija u sklopu NOVJ u oslobođenju Jugoslavije. Sagledavanju regionalnih pojava i Srbije u celini u drugom svetskom ratu pomogle su publikacije sa zajedničkih skupova istoričara 1 učesnika događaja.*

Nesumnjivo da istoriografija nije razrešila neka bitna pitanja vezana za istoriju Jugoslavije i Srbije u drugom svetskom ratu. Ovu tezu ne opovrgava izrazito velika produkcija pod vidom istorijske nauke. Tek nestajanjem stare epohe, na dobroj dokumentalističkoj osnovi, našoj i stranoj, otvaraju se i otvarače se stara i nova istoriografska pitanja, računati istorijsko interesovanje, čuti naučna kritika. Srbija ima razloga da proučavanju perioda 1939-1945. posveti u budućnosti više pažnje, jer je u tome zaostajala, bivajući pritisnuta raznim predratnim, ratnim i posieratnim zabludama i hipotekama. Zaostajalo se iz političkog oportunitizma, kojem se znala priklanjati i nauka. Potpadalo se pod uticaj parcelne obrade Srbije i pokrajina. Nastajalo je mnogo sličnih knjiga sa onima o perifernim pitanjima koje nisu proširivale krug saznanja. Neki kvazi istoričari proklamovali su tezu da je istorijska istina samo ono što se prihvata u svim krajevima Jugoslavije. Učesnici, kao kazivači istorije, nisu mogli biti pouzdan izvor kazivanja. Udaljavanjem od događaja sećanja su bleдела, dogmatika prvobitnih shvatanja sve više osvajala, emocije preplavljivale. Otpadanjem iz vladajućeg

U iscrpnom naučnom aparatu navedena su sva korišćena dela, uključujući i neobjavljene rukopise, koja su nam služila za činjeničku rekonstrukciju, izvođenje analiza i uobličavanje koncepcije.

sistema, kod mnogih se javljao suprotan fenomen - hiperkriticizam. Osudom stare epohe od strane istorije nestaje nekadašnje monolitno jednozvučje i pogledi obloženi ideološkim normativizmom. Kome danas još nije jasno da se ne možemo ne suočavati s drukčijim gledištima, reinterpretacijama, različitim vrednovanjima istih događaja?

Nastojali smo da selektivnim kritičkim pristupom činjenicama uobličimo osnovnu koncepciju našeg sintetičkog pokušaja, raščlanimo sastavnice ove retko složene i razučene pojave, izvedemo zaključke koji se zasnivaju na danas saznatoj empiričkoj osnovi sadržanoj u izvorima, objavljenoj građi, memoarskoj, publicističkoj i naučnoj istoriografiji.

Naš rad ima nekoliko novina u smislu predmetnog određenja teme, njenih hronoloških okvira, metodologije obrade, osnovne koncepcije. Čitaoca može iznenaditi naslov monografije i vremensko određenje teme 1939-1945. godine. Zar se Srbija može identifikovati i individualno odrediti u Kraljevini Jugoslaviji 1939-1941? Sa stanovišta međuratnih administrativnih podela kao samostalna jedinica unutrašnjeg uređenja svakako da ne može. Odbacimo li, međutim, taj formalni momenat, mislimo da je primenjeno rešenje racionalno, pa i naučno legitimno. U prvom redu zato što je 1939, kada dolazi do pokušaja preuređenja Jugoslavije - do tada države centralističke strukture zasnovane na unitarističkim osnovama, sa svim uvažavanjem političkih promena za vreme vlade Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) otvoreno srpsko pitanje postavljanjem na dnevni red formiranja srpske jedinice u Kraljevini Jugoslaviji. Na drugom mestu, period 1939-1941. obeležen je postojanjem snažne opozicije u srpskom narodu namesničkom režimu iz unutrašnjepolitičkih, nacionalnih i međunarodnih razloga, što će dovesti do prevrata 27. marta 1941, koji suštinski posmatrano uveliko ima srpsko obeležje, to jest sa stanovišta glavnih učesnika prevrata, masovne reakcije srpskog naroda na prevrat i posledica koje su prvenstveno pogodile taj narod.

Predmet obrade je Srbija shvaćena u svom sadašnjem integralnom obliku (Republika Srbija) obuhvatajući Srbiju, Vojvodinu, Kosovo i Metohiju i deo Sandžaka. Težište rada je na Srbiji; pomenute oblasti i pokrajine tek su predmet opšte analize uočavanjem njihovih osobenosti (operativno-partijskih, teritorijalne strukture KPJ, etničke složenosti, različite hronologizacije događaja, karaktera tla, ustaničke tradicije, nacionalno-verskih podela, ekonomskog bogatstva ili nasuprot tome zaostalosti i nerazvijenosti u socijalno-privrednom značenju, različitih okupatora i metoda vladavine itd.). U najopštijim linijama nisu mogle izostati analize koje otkrivaju položaj i stradanja srpskog naroda koji je po projektu iz 1940. trebalo da se okupi u tzv. Srpskoj zemlji ili srpskoj jedinici. Usvajanje primenjenog postupka proizilazilo je iz težnji da se sagleda jedinstvena sudbina srpskog naroda, odnos matice i delova, osećanje u srpskom narodu o zajedničkoj ugroženosti od domaćeg i međunarodnog fašizma, ali bez pretenzija da se iscrpno

obuhvati istorija srpskog naroda u drugom svetskom ratu u celini; ograničili smo se na ukazivanje srodne sudbine njegovih delova pod brutalnim terorom, nacionalnom diskriminacijom i denacionalizacijom (pod Bugarima i Mađarima), te genocidnim uništenjem (u NDH i tzv. Velikoj Albaniji).

Metodološki gledano, pored pomenutog integralnog pristupa istoriji Srbije u prošlom ratu, naš prilaz ima još jednu osobenost - reč je o radu okvirmog karaktera, sa tretmanom osnovnih društveno-političkih snaga, njihovih podela i sukoba, sa opštom vojnom, političkom i državno-pravnom institucionalizacijom. Izostale su detaljne rekonstrukcije vojnih i partijskih zbivanja, organizacionih promena i personalnih sastava (u kojima su se inače mnogi pisci pre nas iscrpljivali, pa čak i fetišizirali mnoge pojedinosti, čime ni najmanje ne želimo potcenjivati njihov napor, jer ostaju trajni fond faktografskog saznanja), ali su kao vladajuća tendencija jednog vremena zasenjivali neka bitnija, suštastvenija pitanja Srbije i srpskog naroda u prošlom ratu.

Posvetili smo, više nego što je to do sada bilo uobičajeno u pojedinim istraživanjima, značajnu pažnju međunarodnim odnosima Jugoslavije i Srbije u njoj, suštini politike kompromisa, specifičnom načinu međunarodnog priznanja smene vlasti u Jugoslaviji.

Sa stanovišta novih činjenica i saznanja posmatrano je i analizirano stvaranje jugoslovenske federacije i mesto Srbije u njoj.

Daleko više nego ranije, uporedo sa narodnooslobodilačkim pokretom, posmatrana je i njegova glavna i valna snaga - „četnički pokret Dragoljuba Draže Mihailovića“.

U našoj monografiji ima nedovršenih pitanja, tek otvorenih, koja podstiču istraživanja, jer ne mogu biti rešena bez preciznih analitičkih rekonstrukcija novih istraživača.

Odustajući od obrade vojne istorije, sem najvažnijih operacija koje su skrivale političke namere kako komunista tako i četnika, kao glavnih suparničkih snaga na istorijskoj pozornici prošlog rata, davali smo prednost političkoj strani događaja, državno-pravnoj strukturi u procesu izgrađivanja, odnosima u vrhu pobjedničkog pokreta, protivurečnostima politike kompromisa.

Smatrali smo, takođe, da bi rad bio necelovit ukoliko bismo izostavili život srpskog društva za vreme rata: ideološka shvatanja, politička strujanja, odnos prema fašizmu i antifašizmu, „novom poretku“ i demokratskom svetu, privredne probleme, socijalne odnose, pitanje nacionalne integracije, „ruski faktor“ i osećanje slovenske uzajamnosti, kulturne manifestacije na okupiranoj i oslobođenoj teritoriji, prosvetnu politiku, prihvat izbeglica, narodno zdravlje, vojni sanitet, život na selu i u gradu jednom rečju, pod uticajem okupatorsko-kolaboracionističkog terora i isključivosti osnovnih protivnika oličenih u narodnooslobodilačkom i četničkom pokretu Mihailovića.

Gotovo sve knjige o ratu i revoluciji, bilo o Jugoslaviji ili Srbiji, pisane su kao neke odvojene i izolovane deonice, kao da nije bilo

istorijskih tokova pre 1941. ili kao da je život počeo tek od naše „pobede”. Izdvajanjem Jugoslavije ili Srbije iz istorijskog konteksta pre 1941. gubi se ranije civilizacijsko tlo, tradicije, istorijska svest kao trajno stanje duha, generacione spone itd. Pokušali smo, bar donekle, da izbegnemo ovu jednostranost, inače slabost svake mlade pobedničke snage u nas, zaslepljene svojim istorijskim doprinosom i delom.

.-p/- jmaia Iz naše koncepcije proizilazi da je Srbija, odnosno srpski narod, ključnu ulogu u prošlom ratu: kao žrtva, narod koji je najviše stradao, doprineo obnovi druge Jugoslavije i pobedi narodnooslobodilačkog pokreta. Iz istraživanja proizilazi da je narodnooslobodilački pokret dobio bitku za Jugoslaviju onda kada je preveo na svoju stranu srpski narod u Bosanskoj krajini, Lici, Baniji, Kordunu, Gorskom kotaru i Slavoniji, Sremu („zapadno srpstvo”), na Kosovu i Metohiji, a na drugoj strani pobedio u borbi za Srbiju u leto 1944. godine. Iz programa i operativnih planova suparničkih snaga u prošlom ratu jasno proizilazi da su i jedan i drugi pokret - narodnooslobodilački i pokret Mihailovića - u Srbiji i srpskom narodu gledali faktor koji odlučuje u prošlom ratu.

Za zaključak o neravnomernosti narodnooslobodilačke borbe u Srbiji moraju se uzeti relevantni kriteriji. Naime, ustanak u Srbiji posmatran u procesu juli-septembar 1941. označio je kontinuitet sa 27. martom 1941, a Srbija je od leta 1944. trajni vojno-ekonomski poligon za dovršavanje oslobođenja ostalih delova Jugoslavije u zajednici sa ostalim snagama NOVJ. Srpski vojnik je u sastavu jedinica NOVJ, kao i u prvom svetskom ratu, dopro na krajnji severozapad, na tromeđu Jugoslavije, Italije i Austrije.

Od raspleta u Srbiji 1944. godine zavisilo je i međunarodno priznanje Jugoslavije. Trudili smo se da u konkretnom istorijskom obliku i argumentovano pokažemo kako su sve velike sile u ratnom sukobu - Nemačka, na jednoj strani, a SSSR, Velika Britanija i SAD na drugoj - u Srbiji gledale čvor jugoslovenskog pitanja. Na tom istom tlu, u Srbiji, internacionalizovano je 1941. jugoslovensko pitanje, kao rezultat sukoba dva pokreta otpora različitih nacionalnih i ideoloških ciljeva izraženih i u njihovim dijametralno različitim strategijama u toku prošlog rata.

Zbog svih pomenutih i drugih momenata: vojnog odnosa snaga sukobljenih pokreta, različitih interesa njihovih međunarodnih pokrovitelja, nacionalnog sastava NOVJ, rasprostranjenosti i teritorijalnoj izmešanosti srpskog naroda u Jugoslaviji, federalizacije Jugoslavije u toku rata, istorija Srbije u izvesnom smislu predstavlja istoriju Jugoslavije u drugom svetskom ratu. U najsumarnijim linijama i uzročno-posledničnim odnosima pokušali smo to i da pokažemo. Položaj najvećeg jugoslovenskog naroda nije mogao da ne tangira ostale narode Jugoslavije i obratno položaj ostalih srpski narod.

Istorija Srbije u drugom svetskom ratu, dakle, nije se mogla posmatrati van jedinstvene jugoslovenske revolucije, ali sa svojim

osobenostima, nacionalnim i istorijskim identitetom, u okviru veza sa narodima Jugoslavije, sa kojima Srbija graniči, sem sa Slovenijom, a na drugoj strani i u okviru veza sa ostalim susednim balkanskim i srednjeevropskim zemljama.

Rukovođeni iznetom namerom da izvedemo osnovnu rekonstrukciju događaja s uopštavanjem procesa, ispuštali smo niz pojedinosti, detaljnih određenja pojava, pobliže argumentacije usvojenih i ostvarivanih odluka. Po cenu opšteg reljefa izostavljali smo događaje od značaja za pojedine organizacije, vojne događaje, inače isprekidane i fragmentarne, kao rezultat osipanja, desetkovanja ili gašenja pojedinih odreda, sa njihovim probijanjem, kasnijim obnavljanjem, raspuštanjem, lokalna savetovanja, ilegalni rad u gradovima, uopšte na okupiranoj ili poluslobodnoj teritoriji. Izostavljeno može biti uzeto za manu našeg rada, ali preovlađivanje analiza osnovnih procesa i za njegovu vrlinu. Prepuštamo ocenu čitaocu.

*

Ne možemo da ne zahvalimo Vojnoizdavačkom i novinskom centru na razumevanju za prihvatanje i objavljivanje našeg rukopisa. Kako bismo mogli zaboraviti koliko nas je dr Nikola Popović, načelnik Centra, podsticao i ohrabrivao da rukopis završimo, da ne posustanemo? Odavno nismo naišli na urednika koji je sa toliko stručnosti i ažurnosti bdio nad našim rukopisom u fazi prijema, ocene i štampanja, kao što je to radio Miroslav Perišić. Urednikova neumorna briga i savesnost ostaju nam u svesti kao najsvetlija tačka u izdavanju rukopisa. Profesori M. Mirković i M. Zečević su nam, kao recenzenti rukopisa, značajno pomogli u njegovom poboljšanju. Više je rešenja u našem rukopisu za koja smo ostali njihov dužnik. Našu zahvalnost dugujemo i mnogim kolegama - istoričarima Jugoslavije i Srbije u drugom svetskom ratu, sa kojima smo u toku rada na ovom rukopisu plodonosno izmenjivali gledišta. U iskrenoj zahvalnosti ne možemo izostaviti saradnike hranilišta građe u kojima smo proteklih godina radili (dr Kosari Vukasović, načelniku Dokumentarnog odeljenja SIP-a, mr Nikoli Žutiću i Miladinu Miloševiću iz Arhiva Jugoslavije, dr Slavku Vukčeviću, Radislavu Nikoliću i Miloju Pršiću iz Vojnoistorijskog instituta, dr Milovanu Bosiću, direktoru bivšeg Arhiva CK SKJ, mr Ljiljani Marković i Milanu Terziću iz Arhiva J. B. Tita i drugim kolegama), nailazeći na punu kolegijalnu predusretljivost i pomoć u pronalaženju građe za našu temu. Zahvaljujemo Nataši Nikolić na jezičkoj redakciji teksta, Slavoljubu Kujundžiću na tehničkoj obradi rukopisa i Dragani Lacmanović na likovnoj obradi korica. Milka Radović je kao i uvek do sada savesno prekucala tekst rukopisa, na čemu joj svesrdno zahvaljujemo.